

ԳՐԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Bibliotheca Armeno-Georgica. IV. Діонисій Թրակійскій и Армянскіе толкователи. издалъ и изслѣдовалъ Н. Адонцъ. Петроградъ. 1915.

Հայ քերականների¹⁾ դպրոցը, որ սկիզբն է առնում յետդասական շրջանում, այն է Զ. դարից սկսած, բնորոշվում է այն նորմուծումներով, որ առաջ ընդհանրապես հայ մտածութեան այնպէս և հայ լեզուի մէջ հետևողութեամբ յունականին։ Ով ուշի ուշով հետևել է հայերէնի առանձնատկութեանց մէկ շրջանից միւսը, նրա համար պարզ է, որ դասական մատենագիրներին անձանօթ էին լեզուական այնպիսի ձևեր ու կերտուածներ, որոնք այնքան յաճախողէս են յաջորդ դարերում և, ի մասնաւորի, փիլիսոփայական գրութեան մէջ։ Ինչքան էլ դասական լեզուն պարզ էր, գեղեցիկ և աւելի հարազատ յարապատութիւն հայ մտքի, այնուամենայնիւ յաջորդ դարերում, մինչև գրաբարի տիրապետութեան վախճանը, հակառակ հայ հեղինակների մեծամեծ ջանքերին հաւատարմաբար վերարտադրելու ոսկեդարի լեզուն, վերջինս անխուսափելիօրէն ենթարկուեց փիլիսոփայական դպրոցի ազդեցութեանը և այդ ազդեցութեան հետքերը, երկարատե գործածութիւնից անձանաչելի դարձած, յարատեում են նոյնիսկ արդի գրական հայերէնում. օր. Եւր—նախամասնիկով կերտուած բոլոր բառերը, ինչպէս՝ Եւր—կայ (յն. *ευ-εστω*), դսկ. յանդիման։

Այդ յարատեութիւնն առանց պատճառի չէ։ Փիլիսոփայական դպրոցի հիմնագիրները նոյնքան հայ էին, որքան և մեր միւս հեղինակները. նրանք նոյնպէս ծանօթ էին հայ լեզուի ամբողջ բառազանձին ու քերականութեանը. հետևապէս և նրանց մուծած նորութիւններից շատ շատերը ներկայացնում էին յաջող կերտուածներ և կարող էին բնաւ խորթ չհնչել։ Սովորական դարձած այն խօսքը, թէ Դաւիթ անյաղթի կամ սրա նմանների լեզուն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է յունարէն լիմանալ, չպէտք է

1) Պարտք եմ համարում ընդգծել այստեղ, որ քերական բառը մենք գործ ենք ածում իր սկզբնական իմաստով (յն. *Γραμματικόν*, քերականութիւն գրող)․ արդի իմաստով ըմբռնուած «քերական»ը վաղուց սկսած է գործածութիւնից ընկնել։

ենթադրել տայ, թէ միայն յունարէնի ծանօթութիւնը բաւական է այդ նպատակի համար: Որքան յունարէնի այնքան և բուն իսկ հայ լեզուի խոր հմտութիւն է հարկաւոր ոչ միայն տողերի իմաստն ըմբռնելու այլ և խրաքանչիւր կերտուած ճշտիւ վերլուծելու համար: Օրինակ՝ եզ բառը, որ նշանակում է մի, յունարէնով բացադրուել չի կարող և անշուշտ զուտ հայերէն է ¹⁾, թէև այլուր չենք պատահում. և—մասնիկը ի նախգրի մի մասն է, որ պահուած է հնգերոպական ուրիշ լեզուներում (հմ. լատ. in, յն. εν) և այժմ էլ դեռ գործածական է հայ բարբառներից՝ Ազուլիսում. այսպիսով ինքնին հասկանալի կը դառնայ ևեզե բառը, էջ՝ 9, = 33 ενός.—Այս կարգի օրինակներ կարող ենք շատ շատ թուել, համոզուելու համար, որ փիլիսոփայական լեզուի առանձնայատկութեանց հիմքը նոյնինքն հայերէնն է բառիս ամենալայն իմաստով: — Նոյնիսկ արդի հայերէնի պատմութեան համար անհրաժեշտ է սոյն դպրոցի կերտած ու գործածած լեզուի մանրախոյզ ուսումնասիրութիւնը: Այս տեսակէտից ահա տողերիս ստորագրողը անհուն հրճուանքով ողջունում է պ. Աղոնցի ներկայ աշխատութիւնը, որից ոչ նուազ օգտուելու են նաև հայագիտութեան այլ ճիւղեր, ինչպէս և բոլոր նրանք, որոնք զբաղւում են յոյն քերականների ուսումնասիրութեամբ, քանի որ շատ տեղ յոյն բնագրերը պակասաւոր են և հայերէն թարգմանութիւնը մեծ լոյս կարող է սփռել նրանց վրայ:

Պ. Աղոնցի հրատարակութիւնը ամփոփում է հետևեալ էական մասերը. 1) մի ընդարձակ ներածութիւն, որտեղ մանրամասն նկարագրում, դասաւորում և ճշտում է իր օգտագործած ձեռագրերը, էջ՝ 1—CXIII. 2) «Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի» զուգընթացաբար յոյն բնագրի հետ և օժտուած լիակատար բառացանկերով. էջ՝ 1—76. 3) «Մեկնութիւն Դաւթի փիլիսոփայի», էջ՝ 77—124). 4) «Անանուն Մեկնիչ քերականին», էջ՝ 125—156. 5) «Մովսէսի քերթողի մեկնութիւն քերականին» էջ՝ 157—180. 6) «Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյ մեկնութիւն քերականին», էջ՝ 182—219. 7) «Գրիգորի մաղիստրոսի և Կիտաւնտի որդւոյ Վասակայ Մարտիրոսի մեկնութիւն քերականին», էջ՝ 221—249. 8) «Համամայ Արևելցւոյ մեկնութիւն քերականին», էջ՝ 251—285. 9) «Յանկ անուանց և բառից» էջ՝ 287—305.

4) Հաւանօրէն ևեզ բառն է ժողովրդական արտասանութեամբ եւ պարզ-ի իմաստով, որից եւ երկրորդաբար, յունարէնի համեմատութեամբ սեւերի զանազանութեան համար, գործածուած մի նշանակութեամբ և-ի անկումը բառասկզբին շատ հին երեւոյթ է հայերէնում:

Այս բոլորը գիտութեան տալու համար պ. Ադոնցը օգտուել է մէկ կողմից Մայր Աթոսի, միւս կողմից՝ Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռագրերից՝ որոնց բոլորի թիւը հասնում է 30-ի: Սրանցից ամենահինը գրի է առնուած Փրկչական 1307 թուին, իսկ նրանք, որոնք ամենակարեւորներն են, մեծ մասամբ 15 և 16-րդ դարերի ձեռագրեր են: Հասկանալի է ուրեմն այն անխոնջ ու հետեւողական աշխատանքը, որ դործ է գրել գիտնական հեղինակն ընտրելու, ճշգրտել և վերականգնելու դարեր առաջ ապրած մատենագիտների գործերը: «Մեր հետախուզումներն, ասում է, մեզ բերին այն հզարակացութեան, որ առաջին քերականների, այն է՝ Դաւթի, Մովսէսի և Ստեփանոսի, իսկական երկերն առանձին առանձին մեր ձեռքը չեն հասած, և թէ այն, ինչ որ ձեռագրերում նրանց անունն է կրում, ուրիշ բան չէ: Բայց եթէ Ստեփանոս Սիւնեցու Աստուածաբանական մեկնութիւնը Մովսէսի քերականութեան շուրջը», Հեղինակն իր որոնած երկերը գտել և համեմատական ճառագարհով երեան է հանել Գրիգոր Մագիստրոսի, Յովհան Երզնկացու և Նսայի Նշեցու քերականական ժողովածուների միջոցով: Ուրիշ խօսքով ուսումնասիրել է մի ամբողջ գլորոցի դարաւոր գործունէութեան արդասիրքները և խաւարից ու մոռացութիւնից լքյա աշխարհ հանել ինչ որ հիմքն ու էութիւնն է կազմում այդ գործունէութեան մի որոշ ճիւղի—քերականական արուեստի Շնորհիւ ձեռագրերի մանրամասն նկարագրութեան, որ տալիս է մեզ հեղինակը, ապագայ ուսումնասիրողը շատ հեշտութեամբ պիտի որոնէ ու գտնէ հայ ձեռագրերում այն ամենը, ինչ որ մնում է դեռ առանց հետազոտութեան թէ սոյն գլորոցի և թէ առհասարակ հայ լեզուի պատմութեան վերաբերմամբ: Չէ որ ամբողջ միջին դարու հայերէնից շատ քիչ բան է յայտնի մեզ: Ո՛րպիսի մեծ գործ կատարուած պիտի լինէր դեռ, եթէ այս մեթոդով շարունակուէր գործը և կազմուէր ամբողջ փիլիսոփայական գլորոցի և առհասարակ միջնադարեան հայերէնի բառարանն ու լեզուի թէ ձայնարանական, թէ ձևաբանական և թէ համաձայնական օրէնքների մանրամասն նկարագրութիւնը համեմատութեամբ արդէն ծանօթ դասական հայերէնի:

Ներածութեան մէջ ձեռագրերի դասաւորութիւնից յետոյ, որ շատ յաջող կատարուած է, երրորդ մասում—Возстановление утраченныхъ текстовъ,—պարզում է հեղինակը քերական և քերդող բառերի իմաստը նախնեաց մէջ, որով և համեմատաբար հեշտաւում է կորած երկերի վերականգնումը՝ աջակցութեամբ պատմական վկայութեանց: Արդարեւ յոյժ նշանակալից է այն հանգամանքը, որ հնում քերականական արուեստն անբաժան մասն էր կազմում փիլիսոփայութեան և ճարտասանութեան և ամփոփում

իր մէջ նաև բանաստեղծութիւնն ու լեզուի պատմական ուսումնասիրութիւնը (ստուգաբանութիւն և բարբառագիտութիւն), մինչ այժմեան իմաստով ըմբռնուած քերականութիւնը կոչուած էր դպրութիւն։ Այս վերջինիս իմաստը թէև վաղուց արդէն ծանօթ էր¹⁾ (տ. Հայկաղեան բառարան, դպրութիւն), սակայն պ. Աղոնցի տուած ծանօթութիւնը, LXII, վերացնում է այլ ևս ամեն կասկած։

Այս ձևով իսկական քերականներին որոշելուց յետոյ հեղինակն ընդգծում է այն տարբերութիւնները, որ նկատուած է Դիոն. քերականութեան առաջին հայ մեկնութեան (Դաւթի) և յոյն բիւզանդական մեկնութեան միջև, վերջինս՝ ըստ Scholia in Diouysii Thracis artem Grammaticam, 1901 (Grammatici Graeci, հատ. Գ.), Համեմատութիւնները կատարուած են մեծ համբերութեամբ ու յաջող կերպով։ Այն տարբերութիւնները սակայն, որ նկատուած են երկու կողմերի միջև, հաւանօրէն արդիւնք են ոչ միայն հայ մեկնողի հանդէս բերած շփոթութեան, ինչպէս էջ՝ CXXIII ի բողմակե (փխ. յլմբռնմակե), այլ թերևս նաև այն հանգամանքի որ մասամբ յաջորդ դարերում ընդօրինակողներն են կոծել հայ բնագիրը, մասամբ էլ ու աւելի հաւանաբար, ձեռի տակ են ունեցել յունարէն այնպիսի օրինակներ, որոնք յիշեալ Բիւզանդական ժողովածուի մէջ պահուած չեն եղել։

Շարունակութեան մէջ պ. Աղոնցն իր կարգին քննադատօրէն մեկնում է Դաւթի դործը,՝ դարձեալ կէտ առ կէտ համեմատութեամբ յոյն մեկնիչների հետ։ Այս մասնաշառակապէս նշանակալից է նրանով, որ շատ արուեստագիտական բառեր, որոնք փիլիսոփաների դպրոցին են յատուկ և ժառանգութիւն են Դիոնիսիոյ, բացաղրուած չեն և ճշտուած ըստ ըմբռնման հայ քերականների։ Աշխատութեանս հեղինակն ինչպէս ստրկական հետևողութիւններն է ընդգծել, այնպէս և պատահած ինքնուրոյն երևոյթներն է շեշտել։ Էջ CLXXXIՊ և շարունակութեան մէջ հեղինակն, հանդերձ օրինակներով, զետեղում է ցանկն այն նախդիրների, որոնց օժանդակութեամբ սոյն դպրոցում կազմել են բազմաթիւ, մեծ մասամբ գիտական, բառեր հետևողութեամբ յունականին։ Անշուշտ աւելի մեծ պիտի լինէր այս էջի օգտակարութիւնը, եթէ առանց բացաղրութեան թողուած չլինէին այնպիսի օրինակներ

1) Ներուի մեզ դիմել տալ այստեղ, որ պ. Աղոնցը առ հասարակ զանց է առնում յիշատակել, երբ մի որ եւ է հարցի վերաբերմամբ միևնոյն եզրակացութիւնը իրանից առօջ ուրիշներին արդէն յայտնի է եղել, օր. Բերդել բառի համեմատութիւնը, էջ՝ LXIII սրտկ. kerdē բառի հետ, հմ. Հայկ. բառ. Բերդմ։

ինչպէս մատ—հրաման, ջոկ—ա—մօն (շոք—πλεγματικός, ջոկ=շոք?), բակ—Յաճական, ևն, Հայ քերականների ծագւման ժամանակի (է. դար) որոշումով վերջանում է պ. Աղոնցի հմտալից ներածութիւնը:

Քերականութեան մէջ, որ անմիջապէս յաջորդում է ներածութեան, աչքի են ընկնում կատարուած հայացումներն ու հելլենացումները: Այստեղ միանգամ ևս (հմ. Արարատ 1914, էջ 1129) կը կամենայի շեշտել, որ ոչ միայն փիլիսոփաների դպրոցում, այլ թիրևս աւելի վաղ էլ և ընդհանրապէս հայ լեզուի ուսուցիչները, յունականի հետեւողութեամբ, յատկապէս ով դերանուան մէջ և յունարէն օ-ի դիմաց ճանաչում էին երկար ո-ի անհրաժեշտութիւնը և նշանակում էին ով, առանց վ բաղաձայնը արտասանելու:

Քերականութեան բաժնում, հայ բանասիրութեան համար, անգնահատելի գանձեր են այն մի երկու վկայութիւնները, որոնք բնագրում բերուած են Հոմերոսից և թարգմանուած հայերէնի, օր. «և մակապրեալ իմ զոտին այժմ զքո գարշապար, ունայնս պանծաս»: Ուշագրաւ է այն պարագան, որ այս հազուագիւտ թարգմանութիւններն, հակառակ սպասուածին, կատարուած են աղատօրէն և ոչ ստրկաբար:—Ոչ պակաս արժէքաւոր են այն հատուածները, որոնց դիմաց յոյն բնագիրը լուծ է: Դժուար թէ այդ բոլորը հայ թարգմանիչն իրանից աւելացրած լինէր: Առանձին շահեկանութիւն է ներկայացնում բայերի մասը, ուր պատահած նորութիւնները փիլիսոփայական հայերէնի ամենից բնորոշ կողմն են կազմում, օր. աճման կիրառութիւնը—էկոփիի (կոփել եմ), էկոփեցի (կոփել էի), էկոփիի (կոփել կամ կոփուել եմ), ևն, կամ երկակիի գործածութիւնը, ինչպ. կոփոցի (ա. դէմք—մեկն երկուս կոփեցին), կոփոցե, կոփոցու: Այստեղի տեղն ենք համարում ցաւ յայտնել, որ տպագրական սխալներն ամբողջովին նշանակուած չլինելով՝ շատ անգամ ընթերցողը կարող է ընկնել մոլորութեան մէջ, ինչպէս էջ 56 կոփեմ բայի կրաւորական ստորադասական գերակատարի եզակի թուի վերաբերմամբ: Ինձ անհաւանական է թուում, որ մինչ ներգործականում համապատասխան ձևերն աճումնաւոր են—բե էկոփեցի, ևն, էջ 54, կրաւորականում, բացառաբար, առանց աճման լինին բե կոփեցեալ էի, էիք, եք, երբ, մանաւանդ, կրաւորականի մէջ էլ միևնոյն ժամանակի մնացած ձևերը—երկական և բազմական—դարձեալ աճումով են—բե էկոփոցեալ էի, բե էկոփեցեալք եմք, եմք:

Չեմ խօսում քերականական բաժնի պարունակած արուեստագիտական բառերի (տէրմին), ինչպէս և տաղաչափական բացադրութեանց մասին, որոնց նշանակութիւնը մեծ է ոչ միայն

գիտական այլ մինչև իսկ գործնական տեսակետից էլ:—Դիոնիսիոսի քերականութեան հայացումից դարեր յետոյ նոյնիսկ փիլիսոփաների դպրոցում կարիք էր զգացում մեկնաբանելու այդ կարգի արուեստական բառերը, որոնց ցանկը, իրանց բացաղբութիւններով միասին գտնում ենք քերականութեան վերջում: Եւսայի Նչեցին իր կողմից անում է նաև մի այլ յաւելում—«ԱՐԾԱՐԾՄԹԻՆՔ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆՑ ԲԱՅԻ» (յաղագս աղարից) աղարական ներգործական: Այստեղ խոնարհուած են երկու բայեր իբրև օրինակ—աղօթեմ և գովեմ. ուշագրաւն այն է, որ մէկ կողմից պատահում ենք նոր անուանումների, օր. միաւարական (=եղակի), բազմաւարական (=յոգնակի) յատկի, մեմական, ևն, միւս կողմից՝ աճման կատարելու բացակայութեան, մի երևոյթ, որ, իմ կարծիքով, արժանի էր յիշատակութեան և լուսաբանութեան:

Մի այլ բառացանկ, Iudex Graeco-Armeniacus, որ հեղինակի իրա կազմածն է, քաղուած քերականութիւնից, միջոց է տալիս մեզ, առանց ամբողջ քերականութիւնը թերթելու, տեսնելու, թէ յունարէն ինչ բառ հայերէն ինչ բառով է արտայայտում Դիոնիսիոսի թարգմանիչը. հէնց այս պատճառով էլ բառերի դասաւորութիւնն ըստ յոյն այբուբենի է: Այնուամենայնիւ դժուար չէ առաջին իսկ հայեացքից հանդիպել այնպիսի նշանակալից երևոյթի, ինչպիսին է—եղ մասնիկի համագործութիւնը յունարէն—απομασνակին, օր. βραδυστατος=յամբեղ, էջ՝ 68.

Միևնոյն բանասիրական առաւելութիւններով օժտուած է և աշխատութեան յաջորդ մասերի—հայ մեկնիչների բնադրերի հրատարակութիւնը: Ինչպէս նախընթացներում, այնպէս և սրանց մէջ ձեռագրական տարբերութիւնները մի առ մի նշանակուած են ստորոտներում: Սրանց շահեկանութիւնը աւելանում է նրանով մանաւանդ, որ սրանց վերջում ևս կան թէ հասարակ թէ յատուկ բառերի կանոնաւոր և անթերի ցանկեր՝ բաժանուած մի քանի գլուխների՝ ըստ հեղինակների:

Վերջանում է գործը վրիպակների ցանկով, որը, ինչպէս ասացի, լրիւ չէ դժբախտաբար:

Մի հարց ևս խօսքս դեռ չկնքած: Յարգելի հեղինակը, հետևողութեամբ հներին, շատ յաճախ անուանում է Греко фильская школа այն ինչ որ մենք սիրում ենք կոչել հայ փիլիսոփաների դպրոց: Երբ մարդ ի նկատի է առնում այն հսկայ մատենագրական գործունէութիւնը, որ ունեցել են այս դպրոցի ներկայացուցիչները հայ գրականութեան սկզբից մինչև զրեթէ վերջին դարերը, երբ հաշոււմ է, որ հայ աշխարհում նոյն ինքն սոսկ գիտական—իմաստասիրական մտածողութիւնն եղել է ժառանգութիւն այս դպրոցի հիմնադիրներից, չի կարող չհիանալ այն ջերմ իրական և մտածուած հայրենասիրութեան վրայ, որով անշուշտ վառուած ու աշխատած պիտի լինէին հայացնելու յոգուտ հայրենի ցեղի ամեն ինչ որ գտնում էին ընտիր և բարձր յոյն մտքի արտագրութեանց մէջ: Ուրիշ բան, եթէ նեյլենասէր ասելով պիտի հասկանանք սիրահար կամ երկրպագու հելլեն քաղաքակրթութեան:

Մեսրոպ վարդ. Մախուդեանց